

РЕЦЕНЗІЯ НА СЬОМИЙ ТОМ ЗБІРНИКА “ДЕКАБРИСТИ В УКРАЇНІ: ДОСЛІДЖЕННЯ І МАТЕРІАЛИ” (К.: ПП “КП”УКРСІЧ”, 2013. – 440 с.)

Вивчення діяльності революціонерів традиційно є привабливою темою для істориків. У наші дні все більшої ваги набуває дослідження різноманітних течій революційного руху. Поновлюється увага вітчизняних вчених до декабристської тематики. Декабристський рух набув певного поширення в українських губерніях і мав специфічні риси, які відрізняли його від загальноросійського. Концепція існування “українського декабризму” була предметом жвавих дискусій між українськими та російськими радянськими вченими у 20-х рр. минулого століття.

Збірник є наступником традицій українського декабристознавства 1920-х рр. Саме тоді під такою ж назвою побачили світ перші дві частини (1926 та 1930 рр.), видання яких було відновлено у 2003 р. Сьомий за ліком том (п’ятий після відновлення) з’явився завдяки спільним зусиллям кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (завідувач – професор Г. Д. Казьмирчук) та відділу історії України ХІХ – початку ХХ століття Інституту історії України НАН України (завідувач – член-кореспондент НАН України О. П. Реєнт). Упорядниками книги виступили доктор історичних наук, професор Г. Д. Казьмирчук та кандидат історичних наук, доцент Ю. В. Латиш.

Вихід сьомого тому присвячено трьом подіям – 190-річчю заснування Південного товариства у 1821 р., 110-ій річниці з дня народження відомого радянського декабристознавця Міліци Нечкіної у 1901 р. та 200-літтю російсько-французької війни 1812 р. Усі три події, безумовно, пов’язані як з рухом декабристів, так і з декабристознавством. Це виглядає логічним і в контексті того, що Південне товариство було однією з найчисельніших таємних організацій російських офіцерів (після включення Товариства об’єднаних слов’ян у 1825 р. – біля 160 осіб), поступаючись лише Союзу благоденства (близько 200 осіб у 1821 р.).

У книзі вміщено чотири тематичні розділи (до яких, у свою чергу, увійшло 38 статей), передмова та відомості про авторів. Заслуговує на увагу географія дописувачів – Україна (Кам’янка, Київ, Кіровоград, Ніжин, Новоград-Волинський, Одеса, Черкаси), Росія (Богородськ, Єкатеринбург, Іркутськ, Комсомольськ-на-Амурі, Красноярськ, Москва, Новосибірськ, Омськ, Санкт-Петербург, Туринськ, Ялуторівськ), Франція (Ліон), Швеція (Уппсала).

У передмові директора Інституту історії України НАН України, академіка В. Смолія наголошується на актуальності порушених дослідниками питань, залученні нових документів, тематичному навантаженні розділів збірника.

Перший розділ “Документи і матеріали” вміщує неопубліковані раніше витяги з архівних справ чи інших зібрань. Це стосується знайдених в Державному архіві Одеської області Григорієм Казьмирчуком та Юрієм Латишем 17 документів щодо арешту, етапування, звільнення й таємного нагляду за графами Булгарі (Микола, Андрій, Спіро, Яків). Проаналізовано причини неопублікування документів. Висловлено припущення про можливість зв’язків чи союзу декабристів з грецьким визвольним товариством “Філікі Етерія” через представників родини Булгарі.

До наукового обігу залучене листування (12 листів) між одним з очільників Кам’янської управи Південного товариства Василем Давидовим та його дружиною Олександрою. Листи віднайдені старшим науковим співробітником Красноярського краєзнавчого музею Тамарою Комаровою у відділі рукописів Російської державної бібліотеки. У переписці міститься інформація про відносини з дітьми. У великій родині Давидових гостро стояло питання щодо права дітей, народжених до заслання, найти прізвище. Право носити батьківське прізвище для

чотирьох дітей, народжених під час цивільного шлюбу Василя Давидова та Олександри Потапової, було отримане за клопотанням братів Василя Львовича М. Раєвського та П. Давидова у лютому 1828 р. За пропозицією очільника III Відделення О. Бенкендорфа 18 лютого 1842 р. Микола I дозволив прийняти дітей С. Г. Волконського, С. П. Трубецького, М. М. Муравйова та В. Л. Давидова у державні заклади освіти. Було запропоновано умову, за якою ці діти не мали права носити прізвища своїх батьків, натомість отримували прізвище відповідно імені батька. На цю пропозицію пристав лише В. Л. Давидов. Народжені у Сибіру діти (Василь, Іван, Лев) здобули прізвище “Васильєв” і у 1843 р. були прийняті до Московського кадетського корпусу. 14 лютого 1856 р. родині В. Давидова дозволили повернутися до Європейської частини Росії. За імператорським маніфестом, виданим 26 серпня 1856 р., дітей В. Давидова було поновлено у правах дворянства, а тим, які вступили до навчальних закладів як Васильєви, поверталось прізвище Давидов.

Без скорочень опубліковано нотатки професора Новоросійського університету Івана Линниченка про запис свідчень очевидця повстання Чернігівського полку (вперше документ побачив світ у 1914 р.). “Легенду” щодо “Васильківських подій 1825 р.” (“Південного бунту”, як писали на початку ХХ ст.) необхідно пов’язувати зі спогадами соцького одного з сіл Васильківського повіту щодо присяги селян Костянтину та Миколі. Повний текст “Записки о декабристах” був знайдений Ю. Латишем у Державному архіві Одеської області серед паперів І. Линниченка.

Вагомим за своїм змістом, безумовно, є другий розділ “Актуальні питання декабристського руху”. Однією з найсильніших статей збірника є “Антропологическая модель человека-декабриста” Валерії Балахніної. Це успішна спроба висвітлити цілий пласт питань у декабристознавстві. Особливу увагу авторка звертає на формування інваріантної моделі декабриста, їх поділ на старших (члени переддекабристських організацій, Союзу порятунку та Союзу благоденства) та молодших (учасники Північного та Південного товариства, Товариства об’єднаних слов’ян). Побудований інваріантний тип декабриства характеризується чіткою структурізацією та логічною композицією.

Тема діяльності декабристів на випередження висвітлена у статті Оксани Киянської та Анастасії Готовцевої “Генерал Эртель и полковник Трубецкой: к истории служебной деятельности руководителя Северного общества”. Заслуговує на увагу постійне звернення дослідниць до джерел. Порушені питання знайшли оригінальне авторське тлумачення. Полковник С. Трубецький виявився важливою дійовою особою у великій грі. Використовуючи гарну репутацію та службове становище, йому вдалося відвести підозри в антидержавній діяльності від керівників Васильківської управи Південного товариства С. Муравйова-Апостола та П. Пестеля. Фактично мова йде про зрив поліцейської операції щодо означених осіб.

Осмилення процесу формування теоретичного підґрунтя так званої “декабристської республіки” та впливу на неї американської й французької революцій знайшли відображення у замітці Жюлі Грандей. До таких нововведень мали б належати підвищення ролі громадянина у суспільстві, заміна інституту підданства громадянством, спроба окреслити коло прав і обов’язків (сплата податків та загальна військова повинність), досягти скасування станових відмінностей, виборність представницького органу, який мав перебрати повноту влади. Усе зводилося до ідеї представницької республіки чи неомонархічного парламентаризму. Згідно з авторським баченням, запропонована схема передбачала заперечення ідеї станової монархії та отожднення закону з монаршою особою, на зміну чому мала прийти загальна рівність перед законом.

Англомовна стаття наукового співробітника Центру російських та євразійських студій університету Уппсали Сусанни Ребоу-Едлінг є спробою прослідкувати всю широту політичних поглядів учасників декабристського руху, головним чином республіканізм та націоналізм (республіканське бачення нації, її вираження у літературній творчості, дихотомія між Сходом та Заходом).

Ґрунтовний аналіз особового складу Товариства об’єднаних слов’ян здійснила краєзнавець із Новограда-Волинського Ліна Наумець. Було встановлено, що до вказаної організації входили нижчі офіцерські чини (прапорщики та поручики), які мали тісний зв’язок із солдатами та унтер-офіцерами. Більшість членів походили зі збіднілого дворянства, мали молодий вік

(переважно 24–27 років) та переважно військову освіту (1-й та 2-й кадетські корпуси у Петербурзі, іноді – Харківський та Варшавський університети). Важко не погодитися з тезою про вплив етнічного походження на систему поглядів учасників спілки, які були представниками різних національностей: українці, росіяни, поляки, грек та німець. Так сталося, що після влиття Товариства об'єднаних слов'ян до Південного товариства у Лещинському таборі під час військових маневрів у вересні 1825 р., члени Слов'янської управи виявилися двигуном виступу Чернігівського піхотного полку. Зважаючи на їх роль у декабристському русі, М. Нечкіна назвала повстання Чернігівського полку справою об'єднаних слов'ян. Водночас, Л. Наумець прослідкувала долю учасників (загинули під час придушення повстання – 2, відправлено під нагляд поліції – 7, переведено в інші полки – 5, вислано рядовими на Кавказ – 2, заслано до Сибіру – 27 осіб) товариства, які потрапили під слідство.

У статті Михайла Сафонова розглянуто можливість революційних перетворень у Росії, двигуном яких мали послужити ранні декабристські організації. За матеріалами слідства над декабристами було встановлено існування так званої “Московської змови” у 1817 р. За свідченнями П. Каховського та П. Пестеля метою таємних товариств стало недопущення суспільного компромісу між дворянством та Олександром I. Існування настроїв щодо звільнення селян в обмін на обмеження влади імператора стало приводомгуртування незадоволених представників знаті. Чутки про аболіціоністські наміри Олександра I стали каталізатором активних дій з організації товариства. Вірогідно, таємне товариство могло виступати як інструмент великої гри у руках частини заможної аристократії для недопущення скасування кріпацтва.

Окрім того, у статтях розділу піднімаються питання щодо маловідомих чи непомічених слідством учасників декабристського руху. Л. Бондаренко написала про обійденого увагою істориків члена Південного товариства полковника Андрія Єнтальцева. Цікавою також видається авторська інтерпретація теми про “непоміченого учасника Південного товариства”. Інформація про Георгія Васильовича Новицького відсутня у біографічному довіднику “Декабристы” (1988 р.). П. Ільїн припускає, що інші члени таємного товариства не назвали слідству Г. Новицького зважаючи на його молодий вік. Потім Г. Новицький зробив кар'єру, став генералом від артилерії, а в травні 1863 р. став головою Київського військово-польового суду над польськими повстанцями.

Справедливо вказати на слухність думки В. Шкеріна у статті про полтавське поповнення Союзу благоденства, що наявність тісних зв'язків полтавських масонів і декабристів можна трактувати радше як виняток з правил.

Інші статті розділу характеризуються розмаїттям проаналізованих тем, використання нащадками записок Марії Волконської у якості джерела художніх творів про декабристів (С. Гвоздков), епістолярна спадщина поета, прозаїка та драматурга Ф. Глінки (Н. Жаркевич), суспільна діяльність дружин декабристів у Сибіру. У статті І. Суховенко описано повсякдення декабристських дружин, романтизм у родині, організацію театральних вистав, факти гуртування деяких представників місцевої еліти навколо вигнанців.

М. Суздаль слушно привернула увагу до соціокультурних зв'язків Миколи Цертелева (критик, літератор, збирач фольклору) з літераторами-декабристами, їх полеміку щодо широкої тематики. Заслугує на увагу постановка подібного питання, адже вже тривалий час вивчалися зв'язки з таємними товариствами інших діячів російської культури олександрівської епохи (“Пушкин и его эпоха” (Б. Мейлах, 1958 р.), “Грибоедов и декабристы” (М. Нечкіна, 1951 р.)).

Олександр Пономарьов вказує на маловідому сторінку біографії Павла Сергійовича Пуцина як військового історика. Він певний час входив до Союзу благоденства, а після виходу у відставку в березні 1822 р. припинив зв'язки з вільнодумним офіцерством і зайнявся написанням історії російсько-турецької війни початку XIX ст. Його праця “Сведения о войне России с Оттоманскою Портою с 1806-го по 1812-ой год. Собранные из достоверных источников генерал-майором Пуциным” не була опублікована і нині зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки НАН України ім. В. Вернадського.

Новосибірська дослідниця Наталія Матханова у статті “Декабристская мемуаристика: проблемы научной публикации” констатує факт порушення сучасними публікаторами спогадів

елементарних вимог текстології (“Правила издания исторических документов в СССР” (М., 1990 г.), “Публикация мемуарных источников. Методическое пособие” (М., 1972 г.), “Текстология” (Д. Лихачев, М., 1962 г.)). Вказано на низку недоліків, серед них: повторення помилок попередників при репринтному відтворенні видань 1920-х років; при перекладі з французької мови не завжди вказуються час та ім’я перекладача, імена публікаторів; неврахування специфіки прочитання рукописних почерків; необхідність якісних коментарів; потреба у публікації повного варіанту тексту, недопустимість здійснення виправлень без вказання цього факту; відсутність археографічного опису джерела та встановленої історії створення тексту.

Автор статті “Дворянство Чернігівської губернії та декабристський рух” повідомляє про існування в декабристському середовищі ідей страчувати тих осіб, які відмовилися б від членства в Товаристві об’єднаних слов’ян, висловлених уродженцем Ніжина І. Горбачевським. Як і в інших статтях збірника, В. Морозов приділяє увагу сімейним зв’язкам декабристів.

Тематика третього розділу “Місця пам’яті декабристів” стала новою для збірника. З великим інтересом читається матеріал про історію та сьогодення родового маєтку Муравйових-Апостолів у селі Хомутець (на той час Миргородський повіт Полтавської губернії). Місце пов’язане з братами Муравйовими-Апостолами та іншими членами Південного товариства нині перебуває у дуже занедбаному стані, що на думку авторів статті (О. Реєнт, Г. Казьмирчук, Ю. Латиш) “сприяє ерозії пам’яті про декабризм”. За відсутності принципового рішення, подальша доля палацу викликає занепокоєння та передчуття повної руйнації пам’ятки вже у недалекому майбутньому.

Г. Казьмирчук здійснив аналіз перебування представників декабристських організацій на Житомирщині. Подані відомості стосуються перебування офіцерів у населених пунктах краю (місця військової та цивільної служби, родові маєтки), планів декабристів щодо регіону, економічного стану повітів та населених пунктів краю (селянські повинності, умови праці на мануфактурах, військові пості, рекрутські набори). Відзначено необхідність виявлення пам’ятних місць і включення інформації у відповідну краєзнавчу та туристичну літературу.

На конкретних прикладах описується вшанування “місць пам’яті” (*lieux de memoire*) пов’язаних із сімейним життям, військовою службою, засланням декабристів. Це статті П. Белоглазова про “опальну столицю декабристів” Ялutorівськ Тюменської області, Л. Бондаренко про декабристські місця Кам’янки (Зелений будиночок, Зелений млинок, парк ім. Декабристів, грот, пам’ятник декабристам), К. Кузнецової про декабристську секцію Петропавлівської фортеці, В. Купрюшина про малу Батьківщину М. Бестужева-Рюміна, З. Мачихіної про Туринський музей декабристів у Свердловській області, М. Рудика та В. Шевченка про кімнату-музей М. Нечкіної в Ніжинському агротехнічному інституті.

Цікавий сюжет щодо реінтеграції декабристів у мирне життя подано у статті Галини Таран “Роль Янівки в житті і діяльності декабристів Подзю”. Так, після амністії 26 серпня 1856 р. (видана на честь інtronізації Олександра II) Олександр Подзю судився зі своїм племінником за частку у спадку матері з надією повернути собі маєток.

Важливе місце у книзі посідає четвертий розділ “Історіографія, огляди, рецензії”, де вміщено розвідки, присвячені актуальним питанням історіографії руху та археографії письмової спадщини декабристів, відгуки на останні тематичні видання. У статті “Декабристи і релігія” показано постановку питання в російській дореволюційній та радянській історіографії.

Омська дослідниця Олена Васильєва здійснила аналіз публікацій XIX – першої чверті XX ст., присвячених перебуванню декабристів у сибірському засланні. Роботи класифіковано за темами, вказано, що на той час вони почідали центральне місце у дослідженнях усього руху. У міру дозволеного аналізувалися питання побуту, просвітницька та господарська діяльність засланців, розпочалася публікація спогадів.

Історія розвитку продовжуваного видання документальної спадщини декабристів у серії “Полярная звезда” видавництва Іркутського музею декабристів прослідкована у статті Тамари Перцевої. Між 1978 та 1993 рр. вийшло двадцять томів, після банкрутства Східносибірського книжкового видавництва, а наступні чотири роки збірник не виходив. У 1999 р. було відновлено видання творів і листів (Микита Муравйов, Олександр Муравйов, Артамон Муравйов, Петро Свистунов, Микита Бестужев, Василь Давидов, Павло Бобрищев-Пушкін) сибірських в’язнів.

Цікавим виглядає аналіз “апокрифів” Серафима Саровського у контексті “війни міфів” у

сучасній Росії. Цю тему розкрив Сергій Ерліх, який вказав на пристуність антидекабристських настроїв у російській публіцистиці, пов'язавши це з несприйняттям будь-яких проявів опозиційних рухів. Дослідник викрив містифікацію М. Мотовилова, який вклав до вуст преподобного тези щодо згубності ліберального шляху побудови російської державності, визнання декабристів, реформаторів та інших діячів “бытоулучшательной партии” представниками “істинного антихристиянства”. Відразу хотілося б відзначити автора у позитивному плані за обґрунтовану критику фрази “90% декабристів були масонами” (реально не 121 декабрист, а 23–27 осіб належали до лож “вільних каменярів”). Як слушно зазначає С. Ерліх, можна сміливо заперечувати нібито негативні оцінки руху з боку О. Пушкіна, С. Грибоєдова, М. Карамзіна, Ф. Тютчева присутні у публікаціях клерикального напрямку. Характеризуючи низку друкованих матеріалів сьогодення, він констатує наявність протистояння декабристського міфу інтелігенції та владного контр-міфу у православно-монархічному вигляді.

Особливе місце мають публікації присвячені власне дослідникам руху декабристів. Серед них, історіографічний огляд декабристознавчих студій М. Довнар-Запольського (Т. Клименко), стаття Ю. Латиша про М. Закревського (який ґрунтовно вивчав політико-правові погляди М. Муравйова та П. Пестеля), опис одеського періоду наукової біографії Юліана Оксмана (В. Левченко).

Також у збірнику вміщені рецензії М. Гедіна та В. Ластовського на новітні декабристознавчі праці (“14 декабря 1825 года. Источники, исследования, историография, библиография”, “Українські декабристи чи декабристи на Україні?” Рух декабристів очима істориків 1920-х років”).

І все-таки, доречно вказати на деякі недоліки, присутні у збірнику. У першу чергу, це його невеликий наклад, що становить 300 примірників. Щоправда, незначний тираж є об'єктивним чинником сучасної науки. Також у статті “Дворянство Чернігівської губернії та декабристський рух” можна було б згадати сюжет, пов'язаний з військовою службою Михайла Фонвізіна й Івана Якушкіна у 37-му егерському полку впродовж 1816–1817 рр., що квартирував у повітовому місті Сосниця, спробувати прослідкувати їх вплив на місцевих представників привілейованих станів. Висловлені зауваження та доповнення, ясна річ, не мають поставити під сумнів значущість роботи, яку загалом сумлінно здійснили автори, та вплинути на загальне позитивне враження від прочитаного.

Отже, рецензоване видання підтримує працю попередників і є водночас істотним помічником для сучасних дослідників. Тематика статей різнопланова, стосується питань, що не втратили своєї актуальності на сьогодні, окреслює нові здобутки у вивченні руху декабристів, зокрема на периферії. Другий розділ – один з найсильніших у збірнику. Його характеризують кропіткий збір матеріалу та ретельний аналіз, авторське бачення дискусійних питань, новий погляд, що коригує усталені уявлення про дворянський опозиційний рух. Є сподівання на продовження виходу збірника, що включає останні досягнення історичної науки та знадобиться кожному, хто цікавиться історичними подіями XIX ст. У цілому, можна з упевненістю стверджувати, що рецензована книга посяде гідне місце як у декабристознавстві, так і в історичній науці загалом.